

tartjuk, amelyek tanúsítják, hogy az Akadémia alapítója mindvégig szíven viselte az intézmény sorsát. Olvassuk levelét:

Különösen tisztelt Honfitársam!

Addig is, míg Önnek hivatalos tudositásomat beküldeni szerencsém leend, ezennel sietek jelenteni, hogy a magyar Akadémia mai nagy gyűlésében Ön köz akarattal az érintett társaság levelező tagjával megválasztaték.

Noha társulatunk kétségtelenül erősebben meg van e választás által tisztelve, mint Ön, azért mégis remélem, nyájas hangulattal fogadandja köz hazafiui tiszteletünk ezen egyhangu bebizonyítását, melyhez képest őszinte hálaikat kívánánk bemutatni, hogy Ön nemes lelkületénél fogva, mint közönségesen tudva van, annyira meg tudá becsülni a magyar nevével külföldön.

Tartsa Önt egészségsben, erőben az egek Ura, és ne hagyja hazafiui pályáján csüggedni soha; minket pedig rokonlelkű honfitársait méltasson ezentul is szíves hajlamára.

Legvalódibb tisztelettel vagyok Ön barátja, szolgálja

Széchenyi István

Pest, decemb. 24 1844

A címzés, a kissé régimódiisan megduplázott „úrral”: A Monsieur / Monsieur Lázár de Mészáros / Major dans l'armée de Sa M. I. R. et A. / Lodi / en Italie

Az olasz városkában szolgáló őrnagy azonos a 48-as kormány hadügyminiszterével. De hogyan került a levél Campori tulajdonába? Mi úgy véljük, hogy Mészáros sokáig ereikyeként őrizte, majd a bujdosás napjaiban kénytelen volt attól néhány garasért megválni.

Beke Albert

GYULAI PÁL ÖREGKORI KIADATLAN LEVELEI

Az alábbiakban közreadandó tizennyolc darab öregkori Gyulai-levél öt címzetthez íródott: Gyulai Antóniához, azaz Gyulai hűgához, aztán ennek két fiához: Földesi Ödön szombathelyi MÁV főfelügyelőhöz és Földes István kolozsvári kereskedőhöz, továbbá Gyulai Antónia lányának, Földesi Idának férjéhez: Vásárhelyi Boldizsár deési református püspöki vikáriushoz. A levelek keltezési időpontja 1893 és 1905 közé esik, s szervesen egészíti ki ezt a családi levél-köteget Gyulai feleségének, Szendrey Marinak egy, sógornőjéhez, Gyulai Antóniához intézett, keltezetlen levele. Közleményünkben tehát összesen tizenkét családi s hat más természetű levelet publikálunk. Ez utóbbiak között van egy 1860-ból származó nyugta és öt darab — 1879 és 1898 között íródott — Márki Sándornak címzett levél.

E levelek értékét nagyban emeli, hogy Gyulai eddig kiadott levelezés-kötete 1867-tel lezárul, s így az 1867 utáni levelek még többnyire szétszórva kallódnak. A Somogyi Sándor által kiadott kötet¹ maga után kívánja az 1867 és 1909 közötti levelek kötetét is, s ennek a valamikori kiadásra kerülő kötetnek az előmunkálatait szeretnénk megkönnyíteni, a levelekhez fűzött alábbi magyarító jegyzetekkel. Annál is inkább fontos ez, mert — amint az köztudomású — Papp Ferenc Gyulai-életrajzában² is éppen a második kötet az elnagyoltabb, a hiányosabb, vagyis az a kötet, amely Gyulai életének azzal a korszakával foglalkozik, amelyben ezek a levelek íródtak, s amelyek Gyulai Antóniának három — ma is élő — unokájától kerültek napfényre.

I.

A családi levelek alaposabb megértéséhez tudnunk kell, hogy Gyulai Antóniának az 1856. március 24-én, Földesi Sándor kolozsvári városi tisztviselővel kötött házasságából³ hét gyermeke gyülett: négy fiú és három lány. Név szerint: Ida, Mária, Erzsébet, Sándor, István, Ödön és a fiatalon — még 17 éves korában — meghalt Gyula. Nos, az itt közölt családi levelek részben Gyulai Antóniához, részben pedig ennek a gyermekeihez íródtak, akik sehogy sem

¹ Gyulai Pál Levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SOMOGYI Sándor. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4. Bp. 1961.

² PAPP Ferenc: Gyulai Pál. 1–2. köt. Bp. 1935, 1941.

³ Az esküvő évének, hónapjának és napjának adatát, a kolozsvári unitárius egyház anyakönyvéből közli PAPP Ferenc: I. köt. 485.

tudván pénzzel gazdálkodni, megszorult helyzetükben gyakran fordultak pénzbeli támogatásért gazdag nagybátyjukhoz, Gyulaihoz. Persze nem ajándék formájában való kérésre kell gondolnunk, hanem szabályszerű kölcsönökre, amelyekbe a rokoni érzés Gyulai részéről mindössze annyiban folyt be, hogy a Földesi-fiúknak elengedte a kamatok megfizetését. A rokonok azonban — mint a levelekből látjuk — még a korban szokásos bohémkedést is alaposan túlhaladták, hiszen nemcsak hogy örökös pénzzavarban szenvedtek, és állandóan tönkremenés szélén álltak, hanem magát az adósságot sem fizették meg. Gyulai ki is fakad egyszer, egyik 1903-beli, Földesi Sándorhoz intézett levelében, hogy „Kedvetlen rám nézve, hogy én a Földesi fiúk és lányok egész pénztárnoka vagyok. Néha négy felől érkezik utalványi parancs, melyet ki kell fizetnem, mert az illető különben tönkre megy. Én nélkülözhető pénzeimből olykor szívesen segítem rokonaimat, de azt nem szeretem, hogy abbéli biztokban, hogy én majd kifizetem, tovább nyújtózzanak, mint ameddig takarójuk ér, adósságot csináljanak.”

S ha valaki a Földesi-fiúk mentiségére azzal érvelne, hogy Gyulainak úgysis volt éppen elég pénze, s öreg is volt már, és nem is voltak nagyobb kiadásai, annak előbb meg kell gondolnia, hogy nem lebecsülendő összegekről van szó! Az egyik, 1904-ből származó, Földesi Istvánhoz írott levélben olvassuk: „Kérésedet nem teljesíthetem. Két-három év alatt majdnem 10,000 forintot költöttem a Földesi fiúkra és lányokra. Ez tovább nem mehet, mindennek van határa. Most éppen pénz szükségben szenvedek, mert leányomnak 2000 forintot adtam kölcsön, háza építésére, aztán Leányfalván be kellett fedetni villámot, s holnaputánra várom Ödön emlékeztető levelét, a te váltód esedékes részletét fizessem.”

Tízezer forint a század elején nem kis pénz volt! S mindehhez vegyük hozzá még azt is, hogy Gyulainak támogatnia kellett hűgát is, akinek férje 1887 novemberében — mint Papp Ferenc írja —: „az általánosan tisztelt városi tanácsos szívészéltűs következtében a monostori tóba fulladt”. Őzevgy Földesi Sándornénak, vején — Vásárhelyi Boldizsáron — kívül bátyja lett fő istápolója, akitől nemcsak pénzt, hanem veje és unokája számára időnként még viseltes ruhákat is kért.

Egyszóval nem holmi írói, „költői” levelekről van itt szó, hanem a legföldönjáróbb, legprózaibb ügyes-bajos dolgok intézéséről. Ezek a levelek fényesen cáfolják azt a némelyek által hangoztatott nézetet, mely szerint Gyulai fellegekben jár; holdviláglegkű, ábrándos poéta lévén, feletle állt az efféle földi dolgoknak, sőt aki pénzügyekben kifejezetten járatos is volt. Mondom, akad Gyulai-kutató, aki ilyen vagy ehhez hasonló nézetet vall, de ezek a levelek erre a vélekedésre alaposan rácafolnak. Ugyanis olyan precíz pénzügyvitelnek vagyunk itt tanúi, hogy ezeket a leveleket akár egy ügyvéd is írhatta volna. Benne van ezekben az episztolákban Gyulainak a teljes emberi egyénisége: nemcsak az esetekhez, a nálánál alacsonyabb szinten élő, szegény sorban tengődő rokonai iránti jószívűsége nyilatkozik meg bennük, de az alulról feltört gazdag embernek a vagyonát kínos precizitással kezelő mentalitása is; olyan embert látunk itt, aki nagyon is tisztában van a pénz értékével, s aki nemcsak szellemi értékeire, de anyagi javaira is büszke. Hatványtól tudjuk, hogy Gyulaiból nem hiányzott a mélyről jött emberek kivagyisága és büszkesége sem. Leányfalvi birtokán is — mint Hatvány írja —: „Mindent megmutatott, mindennel eldicsekedett . . . kezdve a baromfiaktól egész a fonográfig, melyet a leányfalvi örömeire úgy játszatott, hogy összegyűlt rá a falu népe . . . Gyulai sokat törődött és büszke volt kicsi gazdaságára . . .”, és nemegyszer eldicsekedett a leányfalvi gazdasztjtje által készített vagyoni kimutatásával is: „Nézze csak, uram, mennyim van!”⁴

Amikor 1883-ban Ercsey Sándor kiadta Aranyról szóló könyvét,⁵ melyben igen sok Aranylevelet is közlített, Gyulai a könyvhöz írt előszóban a következő problémán medítál: „Mindenesetre nem hylene kérdés: vajon valamely kitűnő férfiút nem hivebben rajzolk-e művei, levelei s a róla írt hiteles följegyzések, mint a kidolgozott életrajzok, mikor az író bizonyos eszmék szerint csoportosít, fejteget, színez, s néha egészen más világításba mutatja fel az egyént, mint amilyen volt, vagy túleszményítve, vagy túlegyénítve.” S Gyulai a levelek mellett dönt, mert: „A művek, levelek s hiteles följegyzések alapján magunk is megalkothatjuk az illető egyén hű képét, ellenben az életrajzíró könnyen megigéz s félrevezethet bennünket rajza elevenőségével s dialektikája erejével.”⁶

Gyulaival kapcsolatban is felvethetjük azt a „nem hylene kérdést”: melyik az igazibb Gyulai-portré, az-e, amelyet a polgári irodalomtörténetírás eszményítő törekvése hagyományozott ránk, vagy pedig amelyet ezek a levelek is mutatnak? Nem vitás, hogy az utóbbi; Gyulai, mint ember, egyáltalán nem volt sem az a gáncs nélküli lovag, sem az a feltétlen „meleg

⁴ A Fővárosi Lapok 1887. november 17-i száma alapján közli PAPP Ferenc: II. köt. 340.

⁵ HATVANY Lajos: Gyulai Pál estéje. Tanulmányok, emlékezések. Bp. 1960. 77., 117.

⁶ ERCSEY Sándor: Arany János életéből. 1883.

⁷ Gyulainak az Ercsey könyvéhez írt előszavát közli: GYULAI Pál: Bírálóatok, cikkek, tanulmányok c. kötet. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp. 1961. 323. A magyar irodalomtörténetírás forrásai. 5.

szívű” ember, mint amilyenek Papp Ferenc, Voinovich Géza⁸ és mások is rajzolták. Lehetetlen például szó nélkül hagynunk ezeknek a leveleknek a rideg hangját. Rendben van, hiszen tudjuk, hogy kellemetlen, dühítő esettel kapcsolatban írta őket, nem várhatjuk hát tőle, hogy ömlengő, érzelgősségtől csepegő hangon írjon — adósainak. De mégis: ezek az adósok mégis-csak egyetlen testvérének a gyerekei voltak, s egyébként sem csak a Földesi-fiúknak ír ilyen kimért, rideg hangon, hanem a saját testvérének is. Nincs ezekben a levelekben semmi közvetlenség, még csak egy bizalmasabban elejtett szó sem: a legtöbb esetben üzleti jellegű hivatalos aláírásokat s csak éppen a tárgyra szorítkozó kemény leckéztetéseket olvashatunk.

De nem akarunk igazságtalanok lenni. Elvégre mégiscsak Gyulai segítőkészségét mutatják ezek a levelek, s el tudunk képzelni olyan álláspontot is, amely ezt és „csak” ezt tartja egyedül fontosnak, s ehhez képest minden mást mellékesnek minősít.

A családi levelek lelőhelyéről el kell mondanunk a következőket: a Földesi Ödönhöz írt levelek, Szendrey Marinak a Gyulai Antóniához írt levelével együtt Szombathelyről, özv. Laube Alfrédnélől — Földesi Margittól — kerültek elő, aki Földesi Ödönnek a lánya, s ezeket a leveleket, egy 1860-as évekből származó Gyulai-fényképpel együtt, a Debreceni Egyetemi Könyvtárba helyezte végleges letétbe.

A három Földesi Istvánhoz és az 1902. április 7-i Gyulai Antóniához írt levél közlési jogát viszont Kolozsvárról kaptuk meg Nagy Miklósnétől, aki Földesi István Ida lányának a gyermeke, vagyis Gyulai Antóniának a dédunokája. A levelek, Gyulai fényképével, különböző féle és fajta pipáival, dohányzacskójával és egyéb apró-cseprő személyi tárgyaival együtt, továbbra is Nagy Miklósné birtokában vannak.

Az 1893-ból keltezett, Gyulai Antóniához írt levelet viszont, az 1897-es Vásárhelyi Boldizsárhoz intézett levéllel együtt, Marosvásárhelyen fedeztük fel, a családnak egy harmadik tagjánál: Ehrenwerth Saroltánál, aki Nagy Miklósné testvére, tehát Gyulai Antónia dédunokája. Rendkívül jellemző egyébként Gyulai elvhű liberális voltára az a családi hagyomány, mely szerint amikor Ehrenwerth Sarolta édesapjának — az 1933-ban elhunyt egykori segesvári főállatorvosnak — zsidó volta miatt a Földesi családba való beházasodása ellen az egész család tiltakozott, Gyulai azzal szerelte le a felháborodott familiát, hogy: „Mit akartok, hiszen Krisztus urunk is zsidó volt.”

Különben megjegyzendő, hogy Ehrenwerth Saroltának a levelek mellett birtokában van még egy mindössze száz példányban nyomatott kis könyvecske is, mely 43 oldalnyi terjedelemben — illusztrációkkal és Gyulai fiatalkori fényképével — Gyulainak a családi vonatkozású verseit tartalmazza, s amelyet a Franklin Társulat adott ki 1906-ban, a következő címmel: „Emléklül Gyulai Pálnak. Születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából.” A könyvecske címlapján pedig, Gyulai saját kezű beírásával a következőket olvashatjuk: „Nagytiszteletű Vásárhelyi Boldizsár úrnak. Budapest, 1906 január 25-én. Gyulai Pál.”

Itt mondok hálás köszönetet a család tagjainak: özv. Laube Alfrédnek, Ehrenwerth Saroltának és Nagy Miklósnének, akik nemcsak a levelek közlési jogát voltak szívesek számomra átengedni, hanem családi vonatkozású értékes felvilágosításaikkal is készségesen segítségemre álltak.

A levelek kronológiai sorrendben való közlésében egyedül a Szendrey Mari levele jelent némi nehézséget, ugyanis az övén semmiféle dátum nem szerepel. Azonban — ennek ellenére — ez a levél is viszonylagos pontossággal datálható, hiszen Gyulainé egyrészt arról tudósít, hogy férjének „annyi dolga van még mindég Vörösmarty kiadásával hogy nem tudja magát rászanni hogy szabad idejét is ismét irással töltsse”, másrészt pedig a „rosszul sikerült fürdőidény”-ükről panaszkodik, amikor mindkét gyermekük — Aranka és Kálmán — meghimlősödött, majd skarlátba estek. Ezeket a családi eseményeket pedig már ismerjük ugyancsak Szendrey Marinak Vihnyéről, férjéhez írt leveleiből, melyeket dátummal ellátva Somogyi Sándor is közöl a regestában,⁹ úgyhogy erről a mostani levélről — a fentiek szem előtt tartásával — bizvást állíthatjuk, hogy 1864 őszén íródott. Ezt bizonyítja egyébként a Vörösmartyval kapcsolatos munka említése is: Deák 1863 tavaszán határozta el barátja műveinek kiadását, s a kiadóval együtt úgy tervezték, hogy az év végére a teljes Vörösmarty az olvasók kezében lesz. Gyulai a *Pesti Napló*ban már április 26-án, a *Koszorú*ban pedig május 3-án felszólítást tett közzé, amelyben kérte a közönséget, hogy akinek Vörösmarty kézirat van birtokában, lemásolás végett juttassák el hozzá. A munka azonban lassan haladt, s nemhogy 1863 végére, de még a következő év végére is csak nagy nehezen lett készen. A jegyzetekkel ellátott Vörösmartykiadás 1864 október végén került a közönség elé, s hátra volt még az életrajz megírása.¹⁰ Nos,

⁸ VOINOVICH Géza: Gyulai Pál. Bp. 1926. ItKFüz. Szerk. Császár Elemér. 11. sz.

⁹ Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. 701.

¹⁰ A Vörösmarty-kiadás és Vörösmarty-életrajz keletkezésének körülményeit részletesen tárgyalja PAPP Ferenc: II. köt. 210—215.

Szendrey Mari levele nyilvánvalóan *ebből az időből* való, s az értéke abban rejlik, hogy általa bepillantást nyerünk Gyulai családi- és munkakörülményeibe.

Először közöljük a családi leveleket s aztán a Márki Sándorhoz írottakat.

1.

(Gyulai Pálné levele Gyulai Antóniához.)

[Budapest, 1863 ősze.]

Kedves, szeretett Tónim!

Egyedül határtalan bizalmad szeretetemben, mentheti ki előtted hosszú hallgatásomat. Bocsáss meg kedvesem és légy meggyőződve, hogy mióta megösmertem jó és nemes szivedet, mindig egyenlő ragaszkodással vonzódom hozzád. De a sok-sok hónapok múlta óta nem írhattam volna egyebet magam és kicsikém betegeskedésénél evvel pedig se örömet sem vigaszt nem nyújthatam volna neked édes jó rokonom. Most végre egy hónap óta igazán rendkívülig egészségesek vagyunk mindnyájan: én egészen piros pozsgás lettem ismét és a hizásnak egész erőmből neki indultam. Mindezt nem annyira a fürdőnek mint annak tulajdonítom, hogy gyermekeim szerencsésen túlestek betegségeiken és hogy kis arccskáikat naponta kövérebbnek és pirosabbnak láthatom.

Most ide kúnt a Rózsahegyen lakunk, mit édes papa leginkább azért vett hogy egészségem helyre állítására az orvosok fris levegőt és csendes nyugodt életet ajánlottak leginkább. Én is, Palim is rendkívül jól és boldogan érezzük magunkat ezen kedves, kedélyes lakban, a szobák kényelmesek a kilátás pedig igen rendkívül szép, azon kívül Pestre igen könnyen át lehet járni.

Pali is naponta készült neked írni, de annyi dolga van még mindég Vörösmarty kiadásával hogy nem tudja magát rászánni hogy szabad idejét is ismét irással töltsse. Különbben most semmi legkisebb baja sincs, neki is igazán jót tesz az itteni levegő.

Rosszul sikerült fürdőidényünkről bizonyosan hallottál már másoktól. Az első hétben már meghimlősödött kis Arankám, amint ő jobban lett — mind amellettt hogy egészen elkülönözve voltunk az egészségesektől — Kálmán skarlátot kapott és annyira veszedelmes volt hogy Palimnak kellett telegraphirozni — a jó isten megkönyörült kétségbeesett sziveinken és szerencsésen kiállotta a bajt! Azonban Margit is veres himlős lett, de neki volt legkisebb mértékben, azért ő leghamarább össze is szedte ismét magát. Hogy ezen hetek alatt mennyit szenvedtem lelkileg és testileg az leírhatatlan, de emléke is örökre kiírthatatlan szívemből, és meg vagyok győződve ezentúl bármi baj érjen könnyen fogom túrni, mert minden egyéb csekélységnek mondható, ahhoz képest ha gyermekeinket látjuk szenvedni. De oly boldog és jókedvű sem voltam soha mint mióta helyreállt egészségük.

Hát ti kedves jó Tónim hogy vagytok? Kimondhatatlanul szeretném gyermekeidet látni, képzelem hogy Sándor már milyen nagy lehet — és a kis Ida talán már varrni is tud? Hát picike kis fíjad kihez hasonlít? Szőke-e vagy barna? Csókold meg mindegyiket helyettem. Hát a nagy Sándor hogy van? Ugyan vajjon megemlékeztek-e néha a ti szegény görcsös Maritokra? Tisztelem őtet is Ferit is — de nem — Ferit csókoltatom, neki még nincs felesége, aki féltékeny lehetne érte. Hanem csak jöjjön fel Sándor egyszer Pestre, majd nem kímélem akkor, és tudom hogy örömben úgy össze vissza csókolom hogy szónélkül is elhiszi hogy szívemből szeretlek benneteket! — Hát Kati hogy van? Csókolom őtet is szüleivel együtt. Isten áldjon kedves jó Tónim, szeress mindég és légy meggyőződve hogy téged sem szeret soha (sic!) szerető rokonod

Mari.

Vizinének is minden jót kívánok és sokszor csókolom.

A levél befejezése értelmetlen, valószínűleg kimaradhatott egy szó, s talán a mondat így hangzana: „légy meggyőződve, hogy téged sem szeret soha kevésbé szerető rokonod . . .”

Az utóiratban említett Vizinéről semmit nem tudunk: bizonyára valami kolozsvári közös ismerősről lehet szó.

2.

Kedves húgom!

A mai postával küldök neked 50 forintot, többet küldenék, de mind Ödön, mind Sándor majdnem egyszerre 50—50 forintot kértek tőlem. Küldöttem is nekik, de megírtam, hogy az összeget tőled vonják el s gazdálkodjanak jobban.

Majd ősszel mikor újra kerül pénzem, küldeni fogok megint. Isten veled és Marikával legyetek egészségesek és jó kedvűek.

Gyulai Pál.

Buda-Pest, 1893 júl 5-én.

3.

[Földesi Istvánnak.]

Kedves Öcsém!

Leveledre és kérésedre a következőket válaszolhatom. Ezer forintot neked a legjobb akarat mellett sem kölcsönözhetek, mert magannak sincs. Van egy kis 8—9 ezer forintot érő fekvő birtokom Leányfalván, de minden tőkém néhány száz forintból áll, melyet betegség vagy más szerencsétlenség esetére tettem félre. Jövedelmemet évenként háztartásomra, gyermekeimre s más kiadásokra egészen elköltöttem. Azonban ha tudsz kölcsönt szerezni szívesen jót állok érted Sógorod Vásárhelyi társaságában s ezt egész nyugodtan tehetem, mert Vásárhelyi ismeri a viszonyokat s így az ügyben bízni lehet. Azonban figyelmeztetek: szedd össze magad s teljes akaratral és szorgalommal arra törekedj, hogy kötelességednek megfelelhess és mást bajba ne keveredj. (Sic!)

Örvendek, hogy főnököd bizalommal viseltetik irántad és társul vesz. Igyekezz mindenben megfelelni várakozásának és megvizasztalni szegény anyádat, kit Sándor fia úgy is eléggé nyomorít.

szerető nagybátyád

Gyulai Pál

Buda-Pest 1894 okt. 5én.

A kölcsön kötelezvényt vagy váltót küld fel ide hozzám mielőbb Pestre, de úgy hogy már akkor alá írva legyen Vásárhelyi is.

4.

[Vásárhelyi Boldizsárnak]

Tisztelt barátom!

Örömmel értesítem tisztelt barátomat, hogy e hó 8án este Deésen leszek húgom és önök látogatására.

A segesvári ünnepélyre jöttem le, mint az Akadémia küldötte, s Gernyeszegen töltök néhány napot b. Bánffy Györgynénél, a régi kastélyban, ahol ezelőtt negyvennégy évvel másfél évet laktam.

E hó 7én indulok innen Deésre. Úgy hallok, hogy húgom is ott van. Egy-két napot tölthetek csak önöknel, mert sietve kell vissza indulnom Pestre, hol sürgős teendők várnak.

Remélem mindnyájokat egészségben találok.

Tisztelő barátja

Gyulai Pál

Gernyeszeg, 1897 august. 4én.

Megjegyzendő, hogy a fenti levelet Papp Ferencnek minden bizonnyal ismernie kellett, hiszen ennek alapján írhatja, hogy Gyulai „1897 nyarán is részint azért tervezte erdélyi útját, főképp a dési kirándulást, hogy Vásárhelyi Boldizsárnak, a dési református lelkésznek házánál találkozassék húgával”.¹¹ Papp Ferenc azonban sem a levélre, még kevésbé annak felhelyére egyetlen szóval sem utal.

5.

[Földes Istvánnak]

Kedves öcsém!

Ide zárva küldöm Ida és István levelét. Abból láthatod, hogy én mindent elkövettem a neked ajándékozott 500 forint visszafizetésére.

Válaszomban mind Istvánnak, mind Idának megírtam végső elhatározásomat, amely szerint a kölcsön felét Istvánnak ajándékozom kamatostul, a másik felét kamatostól már tavaly

¹¹ PAPP Ferenc: II. köt. 570.

neked ajándékoztam. Mind Istvánnak, mind Idának legyen főgondja neked mielőbb megfizetni a tartozást. A váltót is át fogom neked adni, mielőbb Pestre jössz.

Most már követeléssel fordulj hozzánk s igyekezzél mielőbb megkapni az 500 forint összeget két évi kamatjával együtt.

Nődet köszöntve maradtam szerető nagybátyád

Gyulai Pál

Buda-Pest 1899 april 7.

6.

[Földesi Istvánnak]

Kedves öcsém!

Nem úgy viselted magad irányomban, amint vártam. Egy évre kértél tőlem 1000 forintot s én adtam kamat nélkül. Egy év múlva azt mondtad, hogy tulajdonkép két évre kérted. Én ebbe is beleegyeztem. De amikor eltelt a két év, azt írtad, hogy nem fizethetsz. Én erre azt írtam, jól van, hát mikor fizethetsz. Válaszodban azt írod, akkor, mikor pénzed lesz. Ez annyit tesz: megfizeti a nagy harang, mert senkinek nincs elég pénze, kivált a kereskedőnek. Mikor te így viseled magad, nem tartozom irántad semmi kímélettel, annyival inkább, mert számítva arra, hogy adósságod felét legalább ez évben megfizeted, aszerint intézkedtem.

Ennélfogva felszólítlak, hogy adósságod felét azaz 500 forintot egy hónap alatt küld meg nekem, mert különben beperellek, s akkor még perköltséget is kell fizetned.

Ha felszólításomnak nincs sikere, april 10én ügyvéd kezébe adom váltódat.

Buda-Pest 1899 márcz 9én.

Gyulai Pál

7.

[Földesi Ödönnek]

Budapest 1899 april 7-én.

Idának Deésre írtam az 1000 forintos kölcsön ügyében. Téged is értesítlek elhatározásomról. Az 1000 forint kölcsön felének megfizetését azért sürgettem, mert 500 forintot Ödönnek ajándékoztam még a múlt évben, hogy nyomasztó adósságától megszabaduljon. A kölcsön másik felét szintén 500 forintot neked ajándékoztam olyan föltétel alatt, hogy Ödönnek mielőbb kifizessd. Ha te bajban vagy, ő is bajban van s illik, hogy egymást segítsétek.

Nekem ez az ügy sok kellemetlenséget okozott. Örvendek, hogy megszabadultam tőle, s jövőre nem adok reá okot, hogy belékeveredjem. A váltót át fogom adni Ödönnek.

Gyulai Pál.

8.

[Földesi Sándorné Gyulai Antóniának]

Kedves hugom!

A mai postával küldöttem számodra 100 forintot. Fordítsd szükségeidre, de 5—10 forintot adj belőle Erzsinek, aki egy ma kapott levelében arra kért, hogy viseltes ruháimból küldjek gyermekei számára néhány darabot. De én ezt most nem tehetem, mert ezelőtt egy pár héttel viseltes ruháimat kiosztottam a vinczellérek között.

Amit Pistáról írtál nem igen örvendetes. De én úgy látom, hogy ő mindjárt-mindjárt tönkre jutásával fenyegetőzik, ha nem segíték rajta. Meg kell neki mondani, hogy ez az utolsó s úgy vigye ügyeit, hogy ez ne ismétlődjék untalan, mert ti nem fogjátok segíteni.

Nem tudom, kitől hallottad, hogy Aranka beteges. Nincs annak semmi baja s már ki is költözött Leányfalvára.

Nagyon sok dolgom van e hónapban. Alig tudom már győzni.

Köszöntve Idát és Boldizsárt maradtam

szerető bátyád

Gyulai Pál

Buda-Pest, 1902 april 7én.

9.

Borítékcím: T. Földesy Ödön úrnak,

Szombathely
Vasuti üzletvezetőség

1903 szept. 9.

Kedves Öcsém!

A mai postával megküldöttem neked, a kívánt 60 forintot. De szeretném tudni, hogy hány részlet van még s így összesen mennyit kell még fizetnem. Hát Pista semmit sem fizetett neked. Általában ez az egész ügy homályos előttem, világosíts fel.

Kedvetlen reám nézve, hogy én a Földesi fiúk és lányok egész pénztárnoka vagyok. Néha négy felől érkezik utalványi parancs, melyet ki kell fizetnem, mert az illető különben tönkre megy. Én nélkülözhető pénzből olykor szívesen segítem rokonaimat, de azt nem szeretem, hogy abbeli biztokban, hogy én majd kifizetem, tovább nyújtózzanak, mint ameddig takarójuk ér, adósságot csináljanak.

Az Isten áldjon meg, köszöntöm nődet.

Szerető bátyád
Gyulai Pál.

10.

Borítékcím: T. Földesy Ödön úrnak

Szombathely
A vasuti üzletigazgatóság

1903 jan. 11.

Kedves Öcsém!

Hosszú leveleden nem tudtam eligazodni. Mindenről írsz ami fölösleges, de ami fő, az megtehetősen homályban marad.

Nem írtad, hogy neked Pista váltóját kell kifizetned, valamint azt sem, hogy f. hó 29én 50 forint törlesztés mellett mennyi kamatot kell fizetned s így hány forinttal kell segítenem rajtad.

Magyarázd meg nekem a dolgot, minden frázis nélkül. A mai postán küldöttem neked 200 koronát: írd meg, hogy hány nélkül megkaptad-e ezt a pénzt s egyszersmind világosíts föl a dolog miben léte felől.

Nődet és gyermekeidet köszöntöm!

Gyulai Pál

11.

[Földesi Istvánnak]

Kérésedet nem teljesíthetem. Két-három év alatt majdnem 10,000 forintot költöttem a Földesi fiúkra és lányokra. Ez tovább nem mehet, mindennek van határa. Most éppen pénzsükségben szenvedek, mert leányomnak 2000 forintot adtam kölcsön, háza építésére, aztán Leányfalván be kellett fedetni villámat, s holnaputánra várom Ödön emlékeztető levelét, a te váltód esedékes részletét fizessem.

Úgy látszik, ti könnyen csináltok adósságot, s abba biztok, hogy én majd kifizetem. Utoljára kértek segítyt, de már egyre megisméltitek. Dolgozzatok és takarékoskodjatok, vén létemre én is dolgozom, dolgozzatok ti is, kik fiatalok vagytok s inkább bírjátok a dolgot. Itt küldöm vissza a bánya-részvényt. Ha az ér valamit, más is ad reá pénzt.

Nekem többé ne írj levelet, mert nem válaszolok reá.

Gyulai Pál

Budapest 1904 jún. 10.

Leányfalva 1905 aug. 18.

Kedves Őcsém!

Utolsó levelemre nem válaszolsz, ahelyett a nőd ír egy mérges és leckéző levelet. Én e levélre nem válaszolok, azt hiszem, hogy a hallgatás reá a legméltóbb válasz.

A múltkor nem azért bosszankodtam, hogy pénzt kellett küldenem neked, hanem hogy Szombathelyről visszaküldik a pénzt s nekem itt annyit kellett fáradnom a postán. E miatt támadt rossz kedvemem fejeztem ki abban a tréfás levélben, amelyet, úgy látszik, nagyon is komolyan vettél.

Amikor egy pár hét múlva figyelmeztetni fogsz az utolsó részlet fizetésére, írd meg lakásod számát is, így hamarabb megtalálhat a postás.

Mi itt mindnyájan jól vagyunk, csak én bajlódom kartörésem utóbajával,

Gyulai Pál.

II.

A levelek most következő második csoportja kifejezetten irodalmi vonatkozású. Mindössze egy 1866-ban keltezett „nyugtatvány” képez kivételt, amelyet Gyulai Fogarassy Jánosnak állított ki.

Nyugtatvány

10 azaz tíz forintról osztrák értékben, mely összeget hogy Fogarassy János nagyságától mint az Erdélyi Múzeumegylet 1865—66-iki évekre szóló részvényét, beszolgáltatás végett átvettem elismerem.

Pest dec. 28. 866.

Gyulai Pál
a múzeumegylet biztosa

A nyugtatványban szereplő „ssy”-nos Fogarassy János sem a lexikonokban, sem Papp Ferenc Gyulai monográfiájában nem szerepel. Bár nincs kizárva, hogy a nyelvész Fogarasira kell gondolnunk, aki a jelzett évben Pesten lakott, noha ennek a feltevésnek erősen ellentmond az a körülmény, hogy ő „si”-vel írta a nevét.¹² A lényeg persze nem a Fogarassy János személynének kiletén van, hanem inkább azon, hogy Gyulai, aki ekkor már pesti lakos volt, a tőle átvett tíz forintot bizonyára szívességből továbbította az Erdélyi Múzeumegylet pénztárosának. Az elismervény jelentősége talán csak abban van, hogy kiállítójának ez is a pénzügyekbeli precizitását jellemzi, s ilyenformán apró jellembeli adaléknak tekinthető. Hiszen Fogarassy nemigen tételezhette fel Gyulairól, hogy a pénzt esetleg magának fogja megtartani, ennek ellenére ő mégis úgy látta jónak, ha a tíz forintról nyugtatványt ad. Rend a lelke mindennek . . .

Sokkal fontosabb ennél az az öt levél, amelyet 1879 és 1898 között Márki Sándornak írt. A dátum szerinti első levél idejében, vagyis 1879-ben Márki még aradi középiskolai tanár ugyan, de mint történésznek már neve van, és a szakma számon tartotta. Gyulainak ez a hozzá intézett levele is telve van fontosabbnál fontosabb történelmi és irodalomtörténeti adatokkal és vonatkozásokkal. Előbb azonban lássuk magát az episztolát, s csak utána következzenek a megértés szempontjából legszükségesebb magyarázatok.

Tisztelt Tanár Úr!

Vettem e hó 15.-én irt levelét, valamint „a magyar mint államnyelv”¹³ cz. füzetét is. Köszönöm e művecskét s a *Szemle* legközelebbi füzetében szólni fogok róla.

Bocsásson meg, hogy régebben irt levelére csak most válaszolok, s Rozvány úr kéziratát, amelynek visszaküldését újabb levelében sürgeti, csak most küldöm vissza. Arany sokáig betegeskedett, igen rossz kedvű volt, mert csak most nemrég májusban közölhettem vele az életrajzi megjegyzéseket. Ő most is úgy nyilatkozott, mint régebben s most sem óhajtja, hogy gyermekkorát és fiatalságát oly részletesen tárgyalja, mint ahogy a meghalt, történeti egyénekkel teszik.

¹² „si”-vel írja a Magyar Irodalmi Lexikon is.

¹³ MÁRKI Sándor: A magyar mint államnyelv 1604-től 1711-ig. Arad, 1879. 40. Lásd még ehhez: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848. Szerk. és a történeti bev. tan. írta: SZEKFI Gyula. Bp. 1926. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.)

Nekem az a tanácsom, hogy, ha Ön „Biharmegyei írók” című gyűjteményét ki akarja adni, természetesen vegye fel Aranyt is és részint a Rozvány úr jegyzetei, részint pedig az Arany közlései után írt életrajzok nyomán (Toldy, Magyar Költészet kézikönyve,¹⁴ Újabb kori ismeretek tára.)¹⁶ Írja meg életrajzát, azonban óvakodjék gyermek és fiatal korából minden történetkét felvenni, elégedjék meg néhány jellemzővel. Ez ellen Aranynak sem lehet szava, legalább én úgy hiszem. S ön mégis valami újabbat és bővebbet ad, mint az eddigiek. Arany azt jegyezte meg Rozvány úr jegyzeteire, hogy azokban egy s más túlozva van, például ő nem azon időtájt tanul meg olaszul, mint Rozvány úr írja. Egyszóval discretionnal, tapintattal, fel lehetne használni Rozvány úr adatait, csak ne nagyon bőven, és kiszínezve, mintha csak ezek kedvéért írná az életrajzot. Így talán Aranyra sem tenné azt a hatást, hogy gyermekeisége és ifjúsága minden apróságát összeszedik, mintha meghalt ember volna.

A mi a Csengery életrajzát illeti, amit én írtam róla, azt bátran használhatja, természetesen utána pótolva, a mi azóta történt. Én Csengerytől kaptam az adatok egy jó részét és semmi elvetésem nincs, hogy Ön tetszése szerint dolgozza fel.

Bocsánatot kérve, hosszas késedelmemért, maradtam

teljes tisztelettel

Gyulai Pál s. k.

Leányfalva, júl. 30. 1879.

Márkinak *A magyar mint államnyelv 1604-től 1711-ig* című műve Aradon jelent meg 1879-ben, s Gyulai valóban „szólt” róla: a Budapesti Szemle 1879 augusztusi számában recenziót közölt a „művecskéről”.¹⁶

„Rozvány úr kézírata” bővebb magyarázatot igényel, hiszen Rozvány György Aranyra vonatkozó emlékezésének már egész irodalma támadt. Legnagyobb alapossággal Sáfrán Györgyi foglalkozott a költőnek a Sáfrány családhoz fűződő kapcsolataival,¹⁷ s tőle tudjuk, hogy Arany „szalontai kenyéradói, a Rozványok, kereskedők” voltak, s 1710-ben kaptak Szalontán „bolt-helyet”.¹⁸ Rozványiéknál Arany házitánítóit állást töltött be, s mint ilyen, félig-meddig családtagnak is számított. Rozvány György, aki 1819. április 21-én született,¹⁹ mindössze két évvel volt fiatalabb Aranyánál, így tehát bizalmas baráti kapcsolatuk is könnyen kialakulhatott. Rozvány György Aranyhoz náluk töltött éveire vonatkozó emlékezései — a költő kívánságára való tekintettel — csak jóval a „házitánító” elhunytá után jelent meg: először 1890. jan. 12. és máj. 11. között a „Nagy-Szalonta és vidéke” című hetilapban.²⁰ Mint Sáfrán Györgyi munkájából kiderül, a fiataalkori barát, noha eredmény nélkül, de Arany mellett a későbbi években is többször sorompóba lépett. 1861-ben például amellet kardoskodik, hogy Nagyszalonta Aranyt jelölje képviselőnek.²¹ A költő azonban, noha Tisza Kálmán — csatlakozva a szülőváros javaslatahoz²² — személyesen is kapacitálja a követté jelöltetés elfogadására, elhárítja a megtiszteltetést.²³ Hasonlóképpen Rozvány Györgynek a kezdeményezésére történt az is, hogy 1879-ben, tehát a Toldi szerelmének megjelenése évében, Nagyszalonta emlékalbumot készített költő fia tiszteletére, amelyet küldöttséggel akartak átadni.²⁴ Arany azonban — mint a Rozványinak írt leveléből kiderül — kitért a küldöttség fogadása elől,²⁵ feltehetően azért, mert alighanem illetlenségnek és hivalkodásnak érezte volna, ha a szülőváros képviselői zárandokolnak el őhozzá és nem pedig fordítva.

Arany életében kétszer történt rá kísérlet, hogy Rozvány György emlékezései napvilágot lássanak: először maga a szerző, másodsor pedig Bihar vármegye történetirója, a Dózsa-monográfia híres szerzője, Márki Sándor próbálkozott meg vele. Ez utóbbi kísérletnek a történetét, amellyel az itt publikált Gyulai levél is kapcsolatban van, 1917-ben Márki is megírta.²⁶ „A hetvenes években — olvassuk a visszaemlékezésben — a biharvármegyei írók életrajzi

¹⁴ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig*, vagyis az utóbbi negyedik század kitűnőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóványokban. 2. átdolg. kiad. Bp. 1876. 1—5. köt.

¹⁶ Újabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopediája. 1—6. köt. — Pesten, 1850—55.

¹⁷ Budapesti Szemle, 1879. aug.

¹⁸ SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp. 1960. A M. Tud. Akad. Könyvtárának kiadványai. 19. Függelék. III.: ROZVÁNY György: *Arany János életéből*.

¹⁹ SÁFRÁN Györgyi: *I. m. II. L. még: VOJNOVICH I. 53.*

²⁰ *I. m. 18.*

²¹ Húsz folytatásban jelent meg ebben a lapban: *Nagy-Szalonta és vidéke*. Szépirodalmi, társadalmi, közgazdasági és iparérdekű heftlap. Szerk. Szikszay Lajos, Csorvásy István.

²² *I. m. 20.*

²³ *Uo.*

²⁴ *Uo.*

²⁵ Arany János levelezése író-barátaival. I—II. köt. Bp. 1888. A levél kelte: 1879. dec. 24. SÁFRÁN idézi: 20.

²⁶ MÁRKI Sándor: *Arany János szalontai éveiből*. — It 1917. 120—130.

²⁷ A Meyer-féle lexikonban megjelent életrajzot nem ő írta, hanem az Egyetemes Magyar Encyclopédia cikke után készült.

²⁸ MÁRKI idézi: It 1917.

adatait gyűjtögetvén, egyebek közt Arany Lászlót és Rozvány György nagyszalontai ügyvédet is kértem, hogy Arany Jánostól adatokat közöljenek velem. Rozvány György, Nagyszalonta történetének megírója, már 1877. januárius 11-én ezeket válaszolta: »Arany János életére vonatkozólag, különösen igen tanulságos gyermek- és ifjúkorát illetőleg, senki biztosabb és közvetlen közlésében szerzett adatokat nem szolgáltatathatna, mint én; mert ő csak egy évvel idősebb nálamnál (két évvel!) és szüleim házában 21—22 éves korában (tehát 1838—39-ben), mint Erzsébet nővérem — Berzsekné — nevelője két évig lakott. Láttam tanulási szorgalmát és írói természetének első zsenéjét; között velem olyanokat, amiket senki mással nem között; kiismertem emberi kitűnő tisztá jellemét és részese voltam a leggyöngédebb viszonyoknak, mely családom és az ő családja közt évek folyama alatt fenntartatott. Sokat tudnék Arany Jánosról mondani és írni, mi a kitűnő férfiút nem mint klasszikus író, hanem mint embert tüntetné fel megérdemelt teljes fényében. De hallgattam és hallgatok jelenben is, mert tudomásom szerint őnmaga megírta biográfiáját és ez gondolom lett közölve, a Vasárnapi Újság egyik évekkel ezelőtti számában és a Meyer-féle lexikonban.«²⁷

Rozvány György feltevései tévesek, mert a Vasárnapi Újság 1868-as évfolyamának 16. számában megjelent életrajzot nem a költő írta, hanem -á r -, azaz Szász Károly. Vitathatatlanul bizonyítja ezt az a tény, hogy újra és saját nevével ellátva megírta ezt Szász Károly a Vasárnapi Újság 1882-es évfolyamának 44. számában is, vele együtt közölve Arany 1855-ből való önéletrajzát.

Ami pedig Rozvány György hallgatását illeti, az — úgy látszik — nem valami végleges elhatározásból fakadhatott, mert hiszen Márki kapacitálására végül mégiscsak megírta. Abban reménykedett, hogy Aranyt aligha lesz ellenére, ha gyermek- és ifjúkori dolgai napfényre kerülnek. „Remélem — írta Márkinak — hogy az ön kérésére bele fog egyezni annyival inkább, mert ő tudja legjobban, hogy keble redői tiszták; azokban bárki is az ő jellemének hátránya nélkül keresgélhet.»²⁸ Feltevésében és bizakodásában azonban csalódnia kellett, mert Arany igenis elzárkózott az emlékek publikálása elől. Márki kérésére Arany László válaszolt, 1877. január 26-án, mert — mint írja —: „Apámnak három hónap óta oly szembaja van, mely miatt írnia, olvasnia tilos; ő maga tehát nem válaszolhat. Kéreti őnt, hogy azon ifjúkorára vonatkozó adatokat, melyekről hozzá intézett levelében szól, ne közölje részletesen. Nézete ily kérdésekben az, hogy hasonló ifjúkori apróságok, ha érdekesek lehetnek is az író halála után, de életében nem tartoznak a közönség elé s közlésük igen könnyen indiscretiová válhat az íróval, arrogantiává a közönséggel szemben, amely előtt a még élő író ez adatok által úgy mutatattik be, mint csupán *történelmivé* vált egyének mutathatók be. Apámnak elég részletes életrajza jelent meg Toldy kézikönyvében s ő ennek közlését ma is elégnék tartja.»²⁹

Márki azonban nem nyugszik bele a kudarcba, hanem mégis arra kéri Rozványt, hogy az elkallódás és feledés megakadályozása végett jegyezze fel Arany fiatal korára vonatkozó emlékeit, és juttassa el hozzá. Rozvány megfogadja a tanácsot, s 1877 karácsonya táján valóban munkához is lát.³⁰ Az emlékek felidézése és papírra vetése könnyen mehetett, mert már ugyan-ezen év Szilveszterén arról értesíti Márkit, hogy — de jobb ha átadjuk a szót magának a címzettnek —: „fölgjegyzéseit felolvasta Szél Kálmán szalontai ref. lelkésznek, ki azt mondotta, nincs benne semmi, amit még Arany életében közölni nem lehetne, sőt a munka szép fényt vetne Arany életére és jellemére; de bizonyosan tudja, hogy Arany ennek közlésébe bele nem egyezik. Arra kért tehát, hogy kéziratomat — felhasználás előtt — küldjem föl Gyulai Pálhoz, ki őt mint a költő nagy tisztelőjét, személyesen ösmeri s tőle kérdeztem meg, ő pedig esetleg Aranytól kérdezze meg, közölhető-e vagy felhasználható-e dolgozata; mert Aranyra csak Gyulai útján lehet hatni. 1879 januárius 5-én már el is küldte a kéziratot . . . Rozvány adatait nagyon érdekesnek találván, felküldtem a dolgozatot régi jóakarómnak, Gyulai Pálnak, azzal a kérelemmel, hogy mégis mutassa meg azokat a nagy költőnek; mert ha nem engedi is meg fölhasználásukat, a hitelesség és megbízhatóság tekintetében talán nyilatkozni fog.»³¹

Márki „rég jóakarója”, eléggé későn ugyan, de valóban nyilatkozott: 1879. július 30-án keltezett választát, amelyet a fentiekben teljes terjedelmében közöltünk — és amelynek bizonyos részeit 1917-ben már maga a címzett is közzétette —, az akkor már neves történész aligha fogadhatta nagy örömmel, hiszen lényegében ez a válasz is ugyanolyan visszautasítást és nagyjából hasonló érveket tartalmaz, mint az Arany Lászlótól kapott korábbi levél. De Rozványt — legalábbis a Márkinak írott leveléből ez derül ki — cseppet sem lepi meg Gyulai válasza: „Ergo, Gyulai Pál megtette a Pálfordulást ön felé. Őszintén mondvá, tőle is Aranytól csak agyonhallgatást reményeltem.»³² Sőt azon lepődik meg, hogy Gyulai és Arany egyáltalán válasza mellátták a visszaemlékezéseit: „A válasz engem valóban meglepett. Valószínű-

²⁷ Arany László levelét idézi MÁRKI is és SÁFRÁN is.

²⁸ MÁRKI: I. m. 122.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

leg Aranynak jólesett önmagáról, mint emberről, azokat olvashatni, amiket ő, mint keblének kiváló kincseit, a magasztos érzéseket gondosan rejtegetett s annak futó megpillantását is csak kevés hozzátartozóinak engedte meg. Hozzátartozójának magamat csak *némi* joggal tart-hatom; amennyiben atyám házánál kétévi iskola-szünetidők alatt egy szobát együtt laktunk s a még nem nagyon elzárkózott ifjúkebelbe a barátságos viszony bepillantást engedett. Én minden tekintetben távol éreztem magamat tőle; de a szép, nemes, magasztos iránt már akkor is volt bennem annyi érzék, hogy az ő személyében hazám leendő nagyságát tudjam. De bármilyen volt a múltban, jól esik tudnom a jelenben, hogy amit róla írtam, ő a szigorú bíró, egészben véve azon meg nem botránkozott.”³³

Tulajdonképpen két szempontból érdemel figyelmet ez a levélváltás. Egyrészt Arany egyéni-ségéhez járul érdekes adalékul, másrészt a Gyulaival való kapcsolatát teszi még egyértelműbbé. Ami az előbbit illeti: természetesen érthető, hogy Aranyt, a közismerten rejtőzködésre hajlam-os, szemérmes költőt módfelett feszélyezte volna, ha ezek az ifjúkorára vonatkozó adalékok még életében napvilágra kerülnek. De az viszont már meglehetősen és elgondolkozásra kész-tesztő körülmény, hogy Rozvány, annak ellenére, hogy fiatal korukban kenyeres pajtások voltak, sőt két évig még a szobájuk is közös volt, nem közvetlenül Aranyhoz fordul az emlékezéseinek publikálásához szükséges beleegyezés megnyerése végett, hanem közvetítők segítségét keresi. Még elképzelni is különös, hogy mekkora világtól való elzárkózásban élhetett az az Arany János, akihez még a régi bizalmas barát sem mer nemhogy bekopogtatni, de még levélbelileg sem fordulni. Vajon csak Rozvány esetleges félnépszerűsége lehetett ennek az oka? Ez is elképzel-hető, de még inkább talán az, hogy Arany olyan magasságokban trónolt, ahonnan még ő maga is csak jókora feszélyezett félnépszerűséggel tudott ifjúkorának tanúi felé fordulni. Talán nem is okvetlenül gögre kell itten gondolnunk, hanem egyszerűen csak zárkózottságra, feszélyezett-ségre és bizonyos zavart félszeregre. De ami a magasságokban való trónolást illeti, párhuzam-képpen önkéntelenül is egy másik nagyságnak, Thomas Mann-nak a hasonló szituációban tanúsított viselkedésére gondolunk, aki nyolcvanéves korában az öt felkereső ifjúkori barát levelére — mert világhírének csúcán is olyan embernek maradt meg, akit a fiatalok és név-telenségben élő barát nyugodtan fel merhett keresni — olyan őszinte meghatottsággal és örömmel válaszol, amihez hasonlót Arany részéről — egyáltalán nem minősítésképpen, hanem pusztán csak tényként megállapítva — sohasem tapasztalunk.

Igaz, Gyulai előtt viszont megnyílt a szíve. Rozvány kerekken megmondja: „... Aranyra csak Gyulai útján lehet hatni.” Nyilvánvaló, hogy Rozvány itt nemcsak a saját véleményét, hanem az általános vélekedést is megfogalmazta. Gyulai tehát már a kortársi közvélemény-ben is Arany homo intimusaként szerepel. Az ellenzéki írók durvább megfogalmazásában a nagy költőnek kifejezetten ő a rossz szelleme. S ha némely mai irodalomtörténésznünk túlzottan efelé hajló felfogását egyben-másban talán igazságtalannak is tartjuk, azon viszont alighanem joggal gondolkozhatunk el, hogy vajon Arany jól választotta-e meg bizalmának letéteménye-séül Gyulait, vajon a legalkalmasabb barátját emelte-e fel erre a szerepre, s hogy a nagy költő „harapós húségű komondora”³⁴ vajon méltónak bizonyult-e erre a megtiszteltetésre. Olyan kérdések ezek, amelyeknek a tüzetes végig gondolása ugyan nem egy forrás publikáció keretébe tartozik, de az ötletzerű felvillantását viszont maguk a dokumentumok szinte kötelező erővel diktálják.

A következő levél öt évvel későbből, 1884-ből keletkezett, és nemcsak arról tanúskodik, hogy Gyulai és Márki kapcsolata közvetlenebbé, mintegy munkatársibbá vált, hanem egyúttal azt a tapasztalatunkat is megerősíti, hogy a nagy kritikus irodalmi és politikai ítéletei — vagy inkább előítéletei? — a múltó évtizedek alatt szinte semmit nem változtak. De lássuk előbb magát a levelet:

Tisztelt Tanár Úr!

Vettem levelét és küldeményét s köszönöm a Budapesti Szemle iránt tanúsított jó indulatát. Morenci Lőrincz költeményeinek fordítása Kis Károly megöletéséről nem a Szemlébe való, mert mert (sic!) inkább csak történelmi, mint költői tekintetben érdekes, s én a szépirodalom-nak szánt kevés tért nem felelgesíthetem [a szó értelmetlen, s ilyesmit akarhat jelenteni: nem csökkenthetem, nem rövidíthetem] meg. De minthogy a mű minden esetre értékes és a fordítás is jó, bemutatom a Kisfaludy Társaság valamelyik ülésében s az évkönyvben kiadását igyekszem eszközölni tiszteletdíj mellett.

Küldhetne ön nekem mást: essayt vagy bírálatot megjelent történelmi munkákról vagy kisebb történelmi dolgozatokat. Csak kérem igyekezzék némi objectivitásra emelkedni, mert Dózsából oly kevésbé lehet Kossuth Lajost alakítani, mint Vitézből Széchenyi érseket. Bizonyára se ön, se Fraknói nem járnak jó úton a történelmi felfogás tekintetében.

³³ Uo.

³⁴ NÉMETH László kifejezése.

Egy kéréssem is van önhöz. Szíveskedjék Jancsó Benedek úrnak megmondani, hogy addig is, míg levelére válaszolhatnék csak azt ízenhetem: Vörösmartynak Fábiánhoz írt levelei töredékesen megtalálhatók Vörösmarty életrajza című munkám második kiadásában; egész terjedelmükben megjelentek a Főváros Lapokban a hetvenes években. Mihelyt időm engedi egyébiránt kikeresem a leveleket Fábián hozzám írt leveleivel együtt, ha ugyan még megvannak. Hanem mindezeknél érdekesebbet küldök neki, mihelyt akadémiai szombámba megyek, a hol egyik szekrényben megvannak Fábián önéletrajzi jegyzetei, a melyeket az akadémiához küldött be.

Maradtam
teljes tisztelettel

Gyulai Pál.

Buda-Pest szept. 9. 1884.

A levélben említett Morenci Lőrinc, illetve Laurentio di Monaci nevét sem az 1934-ben megjelent *Enciclopedia Italiana*, sem az 1958-as *Dizionario Enciclopedico Italiano*³⁵ nem ismeri. Meglepő tehát, hogy Márki Sándor figyelme egy olyan olasz költő felé fordul, akit még saját hazája legnagyobb enciklopédiái sem jegyeznek. Persze nem kevésbé figyelemre méltó a Gyulai tágkeblűség sem: „*Monaci Lőrincz Krónikája Kis Károlyról*” ugyanis a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban, 1885-ben, tehát rögtön a következő évben, valóban megjelent.³⁶ De a szóbeli bemutatása pedig, amelyet Gyulai ígéretképpen kitámasztásba helyez, még levelének megírása hónapjában, vagyis szeptember 24-én megtörtént.³⁷

Laurentio di Monaciról — akiről ma már nemhogy Magyarországon, de még Olaszországban sem igen sokat tart számon az irodalomtörténet — tudnunk kell, hogy prózai átdolgozásban már Thuróczy krónikája is felhasználta, s hogy a maga korában híres költeménye, a *Carmen seu historia de Carolo II., cognomento parvo, rege Hungariae*, nemcsak Velencében keltett nagy feltűnést, hanem nálunk is. A siker forrása Márki szerint abban rejlett, hogy „... mindkét helyütt sok kedélyt engesztelt ki a szerencsétlen király megölésével vádolt Mária és Erzsébet királynénk íránt. Helyenként hév és erő sugárzik ki a költői dikcióból, leginkább azonban mégis a történelmi elbeszélésnek azon közvetlensége által hathatott, mely az egészet jellemzi”.³⁸ A mű költői értékét illetően Márki voltaképpen Gyulai véleményét visszahangozza. Hogy ennek ellenére 1885-ben, tehát még mielőtt Gyulai értékítéletét ismerte volna, milyen aktuális indíték készíthette a mű lefordítására, az ma már aligha felderíthető, és Gyulaival kapcsolatban voltaképpen mellékesnek is tekinthető. Ő inkább azért tarthatta Monaci művét „érdekes”-nek, sőt „értékes”-nek, mert a benne előadott történelmi események olyan aprólékos részletességgel és kétségek felett álló hitelességgel kerülnek bemutatásra, hogy a történelem ábrázolásának ez a módja és formája egybeesett, illetőleg harmonizált azokkal a követelményekkel, amelyeket ő a történelmi művekkel szemben támasztott. Monaci, aki 1348-ban született, és előkelő velencei patricius családból származott, 1387-ben szinte egész évben Magyarországon tartózkodott, úgyhogy közvetlen közletről szemlélte Mária királyné drámáját, s ennek „versekben való megírására — Márki állítása szerint — maga az ifjú hölgy szólította fel”.³⁹ Monacinak 1387 folyamán feltehetően „elég ideje volt, hogy megismerkedjék a magyar közállapotokkal; együtt — írja ugyancsak Márki — elég képzettsége, hogy helyesen ítéljen a viszonyokról”.⁴⁰ Művének persze az is különös hangsúlyt adhatott, hogy már ifjú korában a doge kancelláriájának jegyzői közé tartozott, s még egészen fiatalon tagja lett a velencei tanácsnak is. Krónikája tehát nemcsak a magánembernek mint költőnek a nézeteit tükrözi, hanem egyúttal kifejezésre juttatja a velencei államférfinak a magyar viszonyokról alkotott véleményét is.⁴¹

³⁵ Mindkét enciklopédia Rómában jelent meg.

³⁶ Kisfaludy-Társaság Évlapjai; Új folyam, XX. köt. 1885. 205—222.

³⁷ Uo.

³⁸ Monaci Lőrincz Krónikája Kis Károlyról. (*Carmen seu historia de Carolo II. cognomento parvo, rege Hungariae.*) Ford. és bev. magyarázó jegyzetekkel ellátta Márki Sándor. — Középkori krónikások című sorozat X. kötete. — Bp. 1910. Az idézet ennek a műnek a 131. lapjáról való.

³⁹ I. m. 132.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Monaci az elkészült művet Mária királynőnek és Aimo Péter, korábban krétai kormányzóknak ajánlotta. Márkitól tudjuk, hogy Monaci műve nyomtatásban először csak 1758-ban jelent meg: 321—338.: L. Laur, de Monacis Chronicon de rebus Venetis. Kiadta Flaminus Cornelius, Venecia, 1758. Monaci további karrierjéről Márki a következőket írja: „Monaciról még csak azt jegyztem meg, hogy 1388 táján ő maga is a krétai királyság nagy kancellárja lett. Mint ilyen írta meg Velence történetének 1354-ig menő könyvét s méltóságát negyven évnél tovább viselte. Ott megtanult ugyan görögül, de Barbaronak, kit egyébként írói halhatatlansággal biztosított, nyíltan megírta, hogy neki nincs ideje a görög irodalommal való foglalkozásra. Barbaro ekes válaszában fejtegette, hogy többre kell becsülnie a görög nyelvet és irodalmat, Bruni pedig — Guarínóhoz írt levelében — emiatt nagyon elítélte Monacit. A kancellár azonban továbbra is hű maradt a latin nyelvhez és folytonosan ezen írta műveit, míg Kréta szigetén 1429-ben meg nem halt. Életének főbb körülményeit kiadója, Flaminus Cornelius beszél el a műveihez 1758-ban írt előszavában; Azzo Rambald gróf Monacit Velence leghíresebb költői közé sorolta.”

Nincs kizárva, sőt nagyon valószínű, hogy Gyulai talán éppen ezért tartotta e művet érdekesnek és értékesnek. Ő, aki egész életében az elfogultságoktól mentes nemzeti önismeret fontosságát hirdette, ezt a külföldi diplomatától származó művet is feltehetően azért becsülte sokra, mert alkalmasnak tartotta arra, hogy középkori történelmünk egyik fontos eseményét a kívülálló szemével is megláthassuk.

Magyar irodalmi vonatkozásban azonban sokkal fontosabb Gyulai levelének a második bekezdése. Főképp arra a mondatára gondolunk, amelyben „objectivitásra” való emelkedésre biztatja Márkit, mert „Dózsából oly kevésbé lehet Kossuth Lajost alakítani, mint Vitézből Széchenyi érseket”. Hogy miért kapcsolódik, illetve asszociálódik Gyulai tudatában a Dózsa—Kossuth párhuzamhoz a Vitéz—Széchenyi párhuzam, erre pontos választ adni sajnos nem tudunk. Ami azonban a Dózsa—Kossuth párhuzamot illeti, itt Gyulai Márkival polemizál, aki Dózsáról szóló könyvében — első kiadása 1883-ban jelent meg, tehát e levélváltás előtt egy évvel! — nemcsak Dózsának javasol szobrot, hanem Kossuth Lajosnak is. Ezzel szemben ismeretes, hogy Gyulainak nemcsak Kossuthot, hanem Dózsát illetően is alapvetően más véleménye volt, mint a fiatal Márkinak. Dózsáról vallott felfogását Gyulai 1857-ben fejtette ki, Jókai drámájával kapcsolatban. Szerinte Dózsa „nem képviselt egyebet az elnyomott nép rossz szenvedélyeinél”.⁴² Még Zápolyára is talál mentegető szavakat: „Jó hadvezér volt, igazságos bíró, jártas a közügyekben s nagy népszerűséggel bírt az egész magyar birodalomban. Mint magán embernek még több tiszteletre méltó tulajdona volt. Ami a Dózsán elkövetett kegyetlenséget illeti, az tulajdonképp nem az ő műve. Ő Dózsának csak megbuktatója, nem bakója volt. Amaz iszonyatos kinhalált úgy akarta a kor szokása, mely Dózsa kegyetlen leleményességét hasonló leleményességgel rendelé visszatöröltetni; úgy akarta a temesvári ítélőszék, melynek tagjai a törököktől tanult s Kinizsy által adott példát kívánták követni s mennyiben a megfenyítendő büntett még iszonyatosab volt, fölülmülni.”⁴³

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az a Gyulai, aki Dózsáról és Zápolyáról így vélekedett, mennyire nem helyeselhetette Márkinak azt a koncepcióját, mely szerint Dózsa — szakítva az addigi felfogással! — korántsem közönséges néplázító, hanem a társadalmi és politikai forradalomnak bár nem tudatos, de ösztönszerű vezére volt. Márki szerint Dózsa azt akarta elérni, hogy az államhatalomban és a jogokban a nép olyan fokon részesedjen, mint amilyen fokon körülbelül a vezérek korában részesedett. Lényegében a székely szabadságot akarta kiterjeszteni és általánossá tenni, mert hiszen a székelyek nemcsak földjüknek — bármilyen kicsiny volt is az esetleg — voltak szabad gazdái, hanem a faluközösségben is teljes jogú szavazattal rendelkeztek. Mint Márki egyik méltatója írja: „A szerzőnek szociális érzésű lelkében a jobbágság akkori szomorú helyzetén érzett szánalom rezdült meg anélkül, hogy az elnyomatás nyomában járó kiborulás nemesebb céljait meggyőző érvekkel akkor még eléggé bizonyítani tudta volna.”⁴⁴ Gyulai szerint azonban nyilván már ez a Dózsa-koncepció is ellentétben állt azzal a reálpolitikával, amely az akkori politikai viszonyok között „játékony hatású”-nak minősülhetett. Jókainak is szemére veti, hogy Dózsáról alkotott felfogása „behegedt sebeket téphet föl, melyeket érinteni a költőnek is csak óvatosan szabad, hogy a költő tartozik érteni korát . . .”⁴⁵ S ez természetesen nemcsak a költőre, hanem a történetíróra is vonatkozik. Hogy ki értette jobban a korát, Márki-e vagy Gyulai, ezt most ne vizsgáljuk. Mindenesetre Márki, utólag átdolgozott Dózsájában, hősét az Európa-szerzte fellángolt „szabadulási vágy” helyi hőseként rajzolta meg, széles körű okadatolással és nagyobb elismeréssel. Gyulai nyíltan megírja Márkinak: „Bizonyára se ön, se Fraknói nem járnak jó úton a történeti felfogás tekintetében.” Fraknói nyilván azért vonta magára Gyulai megrovását, mert 1872-ben a *Századok*-ban olyan szellemben írt 1514-ről,⁴⁶ amely bizonyos vonatkozásban Márki koncepciójának előképeül tekinthető. Gyulai intelme azonban sem Fraknóin, sem Márkin nem fogott. Fraknói ugyanis 1889-ben Bakócz Tamásról majdnem ugyanabban a szellemben írt,⁴⁷ mint 1872-ben Dózsáról, akit Márki viszont — könyvének második, átdolgozott kiadásában —⁴⁸ Danton elődjének tart és a demokrácia úttörőjeként dicsőíti.⁴⁹

Végül magyarázatot kíván ennek a fontos levelének a harmadik bekezdése is. Jancsó Benedek, akihez Gyulai úzenettel fordul, 1885-ben Aradon tényleg kiadta *Fábián Gábor élete* című munkáját,⁵⁰ s Gyulai valóban eljuttatta hozzá a levélben beígért Fábián-leveleket, mert könyvének

⁴² GYULAI Pál: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908. I. köt. 291.

⁴³ I. m. 291—292.

⁴⁴ Márki Sándor emlékkönyv. Írták: tanítványai. Szerk.: GYÖRGY Lajos. Cluj-Kolozsvár, 1927. Ebben írja: dr. BIRÓ Vencel 11.

⁴⁵ Dram. dolg. I. köt. 297.

⁴⁶ FRANKL (Fraknói) Vilmos: Az 1514-iki pórlázadás történetéhez. Száz. 1872. 431—446.

⁴⁷ FRANKL Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 220 l. (A Magyar Történeti Életrajzok 1889-i folyamának I. és II. füzeté.) Birálatot írt róla „Június”: Száz 1889. 417—433.

⁴⁸ 2. kiad. 1885-ben jelent meg.

⁴⁹ ItK 1962. 772.

⁵⁰ JANCÓSÓ Benedek: Fábián Gábor élete és irodalmi működése. Arad 1885.

115. lapján ezt olvassuk: „Egyszersmind kötelességemnek ismerem köszönetemet nyilvánítani méltóságos Gyulai Pál tanár úrnak és a főrendi ház tagjának, ki Fábriának Vörösmartyhoz írt egynehány levelét bocsátotta rendelkezésemre.” Jancsó Benedek munkásságát a Magyar Irodalmi Lexikon annyira mostohán intézi el, hogy még a Fábriánról szóló könyvét sem említi. Holott nemcsak irodalomtörténészként érdemel megbecsülést, hanem mint pedagógiai szakíró is. 1882-ben Aradon ő alapította meg a *Középiszkolai Szemle* című tantárgypolitikai folyóiratot, s 1889-ben pedig, miután két évvel korábban a budapesti II. kerületi gimnáziumhoz került, megindítja az 1913-ig megjelenő *Közoktatásügyi Szemlét*. Gyulai levelének írása idején azonban még Aradon lakott, s könyvének kiadását is az ottani *Költsey-Egyesület* vállalta. Művének főképpen az adja meg a jelentőségét, hogy belőle sok mindent megtudunk nemcsak Vörösmartyról — többek közt a *Zalán futásának* keletkezési körülményeiről —, hanem általában a reformkor társadalmi és irodalmi viszonyairól is. Vörösmartynak a Fábriánhoz írott levelei, melyeknek megjelenését Gyulai — nyilván emlékezetből — nagy általánosságban a hetvenes évekre teszi, egészen pontosan a Fővárosi Lapok 1877-es évfolyamának 283. számában jelentek meg. Gyulai nemcsak tényanyagként merített belőlük sokat Vörösmartyról szóló könyvében, hanem a reformkor irodalmi és politikai életének korhű rajzát illetően is. 1824. július 15-től Fábrián⁶¹ a Bohus család uradalmi ügyvéde lett, s itt ismerkedett meg Vörösmartyval, akit egyre jobban sürget a *Zalán futása* befejezésére, amellyel kapcsolatban — mint Jancsó írja —: „Csak egy kifogásom volt: hiányzott belőle az invocatio-szerű bevezetés. Sürgette tehát Vörösmartyt, hogy írja meg ezt is. Vörösmarty belátva Fábrián kívánságának jogos voltát, rövid idő alatt elkészítette a kívánt invocatiót. Irodalmunk Fábrián ízlésének köszöni a *Zalán futása* gyönyörű harminc első sorát és Fábrián szerénységének, hogy szegényebb lett egy nagy eposzi költeménnyel.”⁶² Mivel Fábriánnak a Vörösmartyval kapcsolatos érdemeiről Gyulainak is tudomása volt, ezért feltehető, hogy a Jancsó monográfiájához szükséges anyagnak az Akadémia „egyik szekrényéből” való előkerítésére irányuló buzzgalmát ez is befolyásolhatta.

A következő Gyulai-level 1890-ből való. Hogy a közben eltelt hat év alatt váltottak-e egymással levelet, s ha igen, hogy azok hol lappanganak, nem tudjuk. Csupán annyi látszik biztosnak, hogy az évek múlásával a kettőjük közötti kapcsolat — mint az alábbi levél is bizonyítja — egyre bizalmasabbá és közvetlenebbé vált. Gyulai itt következő válaszából feltelezhetjük, hogy Márki valamiféle állás elnyerésének az ügyben fordulhatott régi jóakarójához, de hogy milyen állásról lehetett szó, az nem derül ki a válaszból sem.

Tiszteit Tanár Úr!

Mihelyt levelét vettem, meglátogattam Arany Lászlót s eladtam kérését. Ő úgy nyilatkozott, hogy Ön neki is írt, de a kérdéses hely be lévén töltve, ~~ő~~ már semmit sem tehet s ezt meg is írta önnek.

Mint ő, úgy én is sajnálom, hogy nem szolgálhattam önnek.
Tiszteletem kifejezése mellett maradtam

alázatos szolgája

Gyulai Pál

Leányfalván 1890 szept. 5.

A levél írásának idején, 1888 óta, Márki a kolozsvári egyetem magántanára. Gyulai válaszából csupán annyit lehet teljes bizonyossággal kikövetkeztetni, hogy Márki valamilyen *pesti* állást szeretett volna megkapni, s ehhez kérte Arany László és Gyulai támogatását. Tudjuk azonban, hogy 1890-ben — tehát éppen e levélváltás évében! — a budapesti egyetemen az egyetemes történelem középkori s Kolozsvárt a magyar történelmi tanszék egységében üresedett meg. Márki mindkettőre folyamodott, de elsősorban a pesti egyetemre szeretett volna felkerülni, s a helyi pályázatot csak afféle „hát akkor ez is jó lesz”-féle sóhajtással adhatta be. Arany Lászlót és Gyulait is nyilván az első pályázat elnyerésénél próbálta „aktivizálni”. Budapestre azonban Lánczy Gyulát, Kolozsvárra pedig Szádeczky Lajost neveztek ki. Amikor két évvel később, 1892-ben, a kolozsvári egyetem az egyetemes történelem közép- és újkori tanszékére hirdetett pályázatot, akkor Márki újra beadta folyamodványát, s 1892.

⁶¹ 1785. dec. 28-án született Vörös-Berényben, Veszprém megyében. Zádorral (1817-től 1832-ig) szakadatlan levelezésben állott; Pesten megismerkedett Kulcsárral (1817-ben Pesten beiratkozott joghallgatónak), Fáyval és Vitkovicsal. 1820 tavaszán jurátus lett gr. Teleki László, az Akadémia első elnökének, Józsefnek, apja mellett. Az ügyvédi vizsgát 1821. dec. 15-én tette le. Irodalmi tanulmányait és fordításait ebben az időben is folytatta.

⁶² JANCÓSÓ: i. m. 30.

június 30-án ki is nevezték az egyetemes történelem rendes tanárává.⁵³ Ekkor azonban már olyan nagy jelentőségű munkásság van mögötte, hogy Kolozsváron sem érezhette magát mellőzöttnek és háttérbe szorítottnak. Állandó munkatársa a *Budapesti Szemlének* is. Gyulai 1898-ból való rövid levele is éppen egy Márki kikkel kapcsolatos:

Nagyságos tanár Úr!

Hegyesi Mártonnak a III. zászlóalj története című munkájáról irandó ismertetését szívesen veszem.

Köszönve ön szíves részvétét maradtam

teljes tisztelettel

Gyulai Pál

Buda-Pest 1898 április 4-én.

A „szívesen vett” cikk a *Budapesti Szemle* 1898 : 257. számában (306–309.) valóban megjelent.⁵⁴ Annál is inkább „szívesen” vehette Gyulai a Márki Sándor cikkét, mert az akkor már országos viszonylatban is ismert és megbecsült történetíró noha állandó szerzője a *Szemlének*, ennek ellenére jelentősebb tanulmányait többnyire máshol jelenteti meg. Hogy még levélváltásra is milyen ritkán kerül sor közöttük, azt az is eléggé bizonyítja, hogy Márki részvét-nyilvánítása, melyet Gyulai ebben a levélben megköszön, egy már nyolc hónappal azelőtt történt tragikus halálesetre vonatkozik. Gyulai fia, Kálmán, ugyanis 1897. augusztus 8-án halt meg,⁵⁵ harminchat éves korában, tüdőbajban. Munkatársi levélváltás úgy látszik nem volt közöttük az eltelt nyolc hónap alatt, külön kondoleáló levelet pedig Márki nem írt. Úgy látszik, több évtizedes kapcsolatuk ellenére sem lépték át a munkatársi, a szakosas szerkesztő-szerzői viszonyt. Gyulai válaszaiban legalábbis sohasem találunk olyasmit, ami a fent jelzett viszonyon túl mutatna. Utolsó levele is, melyet itt közlünk, Márki Sándor egyik történeti munkájának publikációjával kapcsolatos:

Nagyságos tanár Úr!

Erzsébet királyné életéről irandó munkája kiadására a *B. Szemlében* több okból nem vagyok hajlandó vállalkozni. Azonban azt hiszem, hogy a Franklin Társulat (sic!) hajlandó erre s én mindenképp rajta leszek, hogy kiadását eszközöljem.

Azért mielőtt kész Ön a munkájával csak küldje fel hozzám s én egy hét alatt értesítem az eredményről.

Buda-pest (sic!) 1898 okt. 23.

Teljes tisztelettel

Gyulai Pál

Gyulai támogatása hathatósan bizonyult, mert a könyvet a Franklin Társulat már a következő évben, vagyis 1899-ben valóban kiadta.⁵⁶

Befejezésül még megjegyezzük, hogy a publikációnk második részében levő levelek, vagyis a Márki Sándorhoz írottak, egyik fővárosi műgyűjtőtől a Budapesti Egyetemi Könyvtárba kerültek. Márki és Gyulai kapcsolata persze nem szakadt meg ez utolsó levél évében, hiszen Márki továbbra is a *Budapesti Szemle* munkatársa maradt, de hogy levelezésük többi része hol lappanghat, nem tudjuk. Ez a töredékes rész is értékes azonban, mert bepillantást enged Gyulai szerkesztői műhelyébe és a szerzőkkel való bánásmódjába.

⁵³ Márki emlékkönyv 18. Egyébként Márki nemcsak szakíró ebben az időben, hanem rendkívül elfoglalt közéleti férfi is: 1896–97-ben bölcslektári dékán, s a mensa academica alelnöke. 1888 óta választmányi tagja a Történelmi Társulatnak, 1892 óta tagja az Országos Tanárvizsgáló Bizottságnak. Ugyanez év május 3-án a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választották. A Magyar Földrajzi Társulatnak alapításától fogva (1872) rendes, később választmányi, 1893-tól levelező, 1896-tól tiszteletbeli tagja. 1888-ban a Szent István Társulat Irodalmi és Tudományos Szakosztálya és az Archeológiai Társaság választmányja választotta taggá. 1891. szept. 26-án részt vett a budapesti Turista Társaság alapításában. Elnöke a Középiskolai Tanár Egyesület kolozsvári körének. Az Erdélyi Múzeum I. Szakosztályának alelnöke. Tagja a Pedagógiai és az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, tiszteletbeli tagja a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társaságnak, a kolozsvári Egyetemi Körnek és a Bölcséletsegélyező Egyesületnek. Mint előadó részt vett 1885-ben az országos, 1899-ben a cividalei olasz és 1900-ban a párizsi nemzetközi történelmi kongresszuson. Arad vármegye 1885-ben és a kolozsvári egyetem 1895-ben megbízta története megírásával. 1896-ban Kolozsvár tiszteletbeli tanácsosa lett, és mint ilyen tartotta az emlékbeszédet a város ezredévi (1896) és unio-ünnepén. Márkihoz lásd még: BANNER János: Márki Sándor emlékezete. Gyula 1961. LUKINICH Imre: Márki Sándor r. tag emlékezete 1853–1925. A M. Tud. Akad. tagjai fölött tartott emlékbeszédek XXIII. köt. 9. sz. Bp. 1941.

⁵⁴ MÁRKI Sándor: Az 1848–49-iki harmadik zászlóalj története, Hegyesi Mártontól. Buda-Pest, 1898 8-r. 299 l. Ara 1 frt. 80 kr.

⁵⁵ PAPP Ferenc: Gy. P. II. köt. 564.

⁵⁶ MÁRKI Sándor: Erzsébet Magyarország királynéja. (1867–1898.) Bp. 1899. Lásd még ehhez MÁRKI-tól: Erzsébet királyné. Emlékbeszéd. Kolozsvár 1898. (Könyv: Egyetemi Acta).